

DOĞU KAZAKİSTAN TARBAGATAY YAMACINDAKİ ŞİLİKTİ BAYGETÖBE KURGANI

Muzaffer Gürsoy*

Özet

Kazakistan topraklarında geçmişten günümüze kalan abidelerin en yaygın olanı kurganlardır. Bu sanatsal yapılar günümüzde hâlâ bozkırın ve dağ eteklerinin manzarasını süslemektedir.

Özellikle Doğu Kazakistan'da yer alan İskit-Saka Kurganları, hem yapıları hem de içlerinde barındırdıkları eşyalar dolayısıyla, Türk Kültür Tarihi açısından büyük önem taşımaktadır.

Doğu Kazakistan'ın Tarbagatay yamacında bulunan Şilikti Mezarlığı Prof. Dr. A. Toleubaev tarafından araştırılmaktadır. Bu çalışmada, üçüncü bir "Altın Adam"ın bulunduğu Şilikti Baygetöbe kurganı, buluntularıyla birlikte ele alınmıştır.

Anahtar sözcükler: Doğu Kazakistan, Tarbagatay, İskit-Saka, Şilikti Baygetöbe, Kurgan.

SHILIKTI BAYGETOBE KURGAN LOCATED IN TARBAGATAY SLOPE (EASTERN KAZAKHSTAN)

Abstract

The most common of the remaining monuments located on Tarbagatay slope from past to present are kurgans. This artistic structures still illustrates the landscape of foothills and mountain steppe.

Especially, The Scythian-Saka Kurgans located in Eastern Kazakhstan, with its structures and finds they contain, present the great importance for the Turkish Cultural History.

Shilikti Cemetery which is located in Tarbagatay slope (Eastern Kazakhstan) is investigated by Prof. Dr. A. Toleubaev. In this study, Shilikti Baygetobe kurgan, where were found third "Golden Man", have been investigated with its finds.

Keywords: Eastern Kazakhstan, Tarbagatay, Scythian-Saka, Shilikti Baygetobe, Kurgan.

* Yüksek Lisans Öğrencisi; Gazi Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, m-u-h@mail.ru.

Giriş

Kazakistan'daki kurganlara¹ yönelik yapılan çalışmaların en önemlisi 1969 yılında K. Akişev tarafından gerçekleştirilmiştir.² Bu güne dek eşi benzerine çok nadir rastlanan Esik kurganından çıkan buluntular sayesinde tüm dünyanın gözü o dönemde Kazakistan'da yer alan kurganlara çevrilmiştir. Bu keşiften sonra arkeologlar ilerleyen yıllarda Kazakistan topraklarından önemli buluntuların tekrar çıkabileceğini söylemişlerdir.³ 1999 yılında Kazakistan'ın en doğu ucunda yer alan Altay yamacındaki Berel 11 numaralı kurgandan⁴ ve 2003 yılında Tarbagatay yamacındaki Şilikti Baygetöbe kurganından⁵ çok önemli buluntuların ele geçmesi arkeologları bu konuda haklı çıkarmıştır. Makalemizde son yıllarda Doğu Kazakistan'ın Tarbagatay yamacında araştırılan Şilikti Baygetöbe kurganının incelenmesi ve bu kurgandan çıkan buluntuların, bu çalışma kapsamında tanıtılması ve değerlendirilmesi yoluyla, tüm çağdaş Türk halkları için önemini ortaya koymak amaçlanmıştır.

Doğu Kazakistan'ın Tarbagatay yamaçları eski göçebe kültürlerinin altın beşiği sayılmaktadır. Coğrafi konumunun elverişliliği itibarıyla çok eski zamanlardan beri İskit-Saka⁶ kavimlerinin sürekli göçlerinin kilit noktası ve çeşitli etnik-kültürel ilişkilerin varlığını yansıtan bir alan olmuştur. İskit-Sakalara ait kurganların çoğu, Altay çevresinde özellikle İrtiş Nehri ve kollarının uzandığı havzalarda, Tarbagatay Dağı'nın eteklerinde görülmektedir. Büyük boyutlu olanlar, yani hükümdar kurganları olarak tanımlanan örnekler ise daha çok Şilikti bölgesinde toplanmıştır. Kaya formasyonları yönünden zengin olan Altay bölgesindeki kurganlar, çoğunlukla kayaçlardan kopmuş toplama taşlar ile yığılarak oluşturulmuştur.⁷ Eski Avrasya tarihinin aydınlatılması açısından Tarbagatay bölgesinin önemi oldukça büyüktür.⁸

¹ Kurgan sözü, kök itibarıyla Türkçedir ve "koru-" fiilinden kale veya müstahkem mevki anlamına gelmektedir (Ögel, 1971: 5). Kurganlar, Türk kültürünün yayılma sahalarını göstermeleri açısından oldukça değerlidir. Üstelik kurganlar içerisinde bulunan ölüye ait eşyalar küçümsenmeyecek öneme sahiptirler. Bu eserlerin incelenmesi ve değerlendirilmesi Türk kültür tarihinin aydınlatılmasında yardımcı olmaktadır (Baykuzu, 2006: 1).

² Akişev, 1978: 127. Şu anda Esik mezarlığındaki kurganlar N. Bekmukhanbetov başkanlığı altında Turali Tölegenov, Bagaşar Kojakmetov gibi arkeologlar tarafından kazılmaktadır.

³ Bu keşfin üzerinden daha 50 yıl geçmeden 1999 yılında Batı Kazakistan'daki Araltöbe Mezarlığından çok önemli buluntular ele geçmiştir (bk. Samaşev vd. 2004a: 160). 2011 yılında Merkezi Kazakistan'daki Sariarka bölgesindeki kurgandan çok değerli buluntular gün yüzüne çıkarılmıştır (bk. Beysenov, 2011: 32).

⁴ Gorbunov, vd. 2000: 107. Ek bilgi için bk. Samaşev, vd. 2007: 198., Samaşev, vd. 2004: 239.

⁵ Samaşev, vd. 2007: 85.

⁶ Şimdiki Kazak halkını oluşturan Argın ve Kıpçak boylarının içinde Bessaka, Borsaka, Karsaka, Cersaka gibi boy adları kullanılmaktadır (Zeyneş, 2002: 14).

⁷ Kara, 2007: 59.

⁸ Omarov, vd. 2008: 142

1. Doğu Kazakistan Tarbagatay Yamacındaki Şilikti Baygetöbe Kurganı**

Konumu

Şilikti Baygetöbe Kurganı, Zaysan Gölü'nün 100 km güneyinde, Mangırak ve Tarbagatay yamaçları arasındaki Şilikti Köyü yakınında yer almaktadır.⁹ A. T. Töleubaev başkanlığındaki, Al-Farabi Kazak Milli Devlet Üniversitesi arkeolojik araştırma heyeti, 2003 yılı kazı sezonunda Şilikti mezarlığındaki MÖ 8 - 7. yüzyıllara tarihlendirilen Şilikti Baygetöbe kurganını kazmıştır.¹⁰

Şilikti düzliğünde yan yana duran iki kurgan

* Makaledeki resimler Prof. Dr. Töleubaev'in arşivinden temin edilmiştir.

* Çalışmamızda Rusça ve Kazakça kaynakların Kiril alfabesinden Latin alfabesine transkripsiyonunda "x" harfini "kh" harfiyle "k" harfini "q" ile "h" harfini "ñ" ile "f" harfini "g" ile "ж" harfini "zh" ile "u" harfini "ts" harfiyle gösterdik (Kara, 2007: 15).

⁹ İsin, 2004: 87.

¹⁰ Töleubaev, 2012: 53.

Şilikti Baygetöbe Kurganının Genel Mimari Özelliği

Kurganın çapı 100 m, yüksekliği 7.9 metredir. Kurganın eteğindeki yığının dışa dağılmaması amacıyla dikilen temel taşlardan oluşturulmuş çemberin çapı ise 55 – 56 m'yi bulmaktadır. Bu çember şeklindeki taş temel bir anlamda ölümler ile diriler dünyasını birbirinden ayırmaktadır. Kurganın dışına halka şeklinde kazılan hendekten çıkan toprak, mezarın üzerine yığılmıştır. Hendeğin doğu bölümündeki 3 - 4 m'lik alan kazılmayıp kurgana giriş kapısı olarak bırakılmıştır.¹¹

Şilikti Baygetöbe kurganının kazıdan önceki görünümü

¹¹ Birçok kurganın eteğinde çepeçevre kazılmış bir hendek bulunmuş olması ve özellikle kurganın doğu kısmında hendek kazılmayıp özel olarak yol bırakılması çadır kapısının doğuya açılması geleneği ile ilgili olmalıdır. Kazaklarda evin kapısını doğuya açma âdeti günümüze kadar koruna gelmiştir Omarov, 2009: 83.

Şilikti Baygetöbe Kurganındaki taş temel

Kurgan üç mimari katmandan oluşmaktadır. En üstteki katman, ufak taş, toprak, çim ve kum karışımı çakıl taşlarından oluşmaktadır. İkinci katmanı ise alttaki taş yığını oluşturmaktadır. Bu taş yığınının altında, kırmızı çam ağacından Çantı tekniğiyle inşa edilmiş mezar odası yer almaktadır. Erken Demir Çağı halkları ölen kişiyi kışlakta, kendilerinin oturdukları eve benzeterek, bir öbür dünya evi veya mezar yapmışlardır. Söz konusu kurganda günlük hayatta evlerde kullanılan malzemelerden faydalanılmıştır. Bu kurganda bir erkek iskeleti bulunmuştur.¹²

Kurganın kazı yapılmayan kesimindeki, kesitte 5 ayrı toprak katmanı tespit edilmiştir. Buna göre kurganın yapımı birkaç sezonda gerçekleşmiş olmalıdır. Kurganın etek kısmı çepeçevre iri taşlarla çevrilmiştir. Dıştaki toprak katmanı açılırken onun altındaki taş yığma kurgana ulaşılmıştır. Söz konusu taşlar, dağ taşı ve nehir taşlarından oluşmaktadır. Yüksekliği 4.9 m, çapı 18 m olan taş kurganın doğu kısmındaki tavanına, yüksekliği bir metrelik sırtık yerleştirilmiştir. Sırtığın dibinde bir dağ koyununun başıyla boynuzu, onun yanında, içi yanmış kemik dolu yayvan bir seramik kap bulunmuştur. Civarında ve taş kurganın üzerinde dağılmış vaziyette evcil küçükbaş hayvanlara ve yabani hayvanlara ait kemikler ele geçirilmiştir. Bu

¹² Töleubaev, 2007: 108.

kemiklerin içinde at kemiği¹³ de bulunmuştur. Taş kurgan yığılıp ölen kişinin yemeği verildikten sonra kurban edilen hayvanların kemikleri kurganın üzerine yayılmıştır.¹⁴

Toprak yığını altından çıkan taş kurgan

¹³ Herodotos İskit-Saka hükümdarları için yapılan cenaze merasimi hakkında bilgi vermektedir. İskit-Saka hükümdarı mezara konulunca onunla beraber karılarından birisi, bir haberci ve atları da boğulup aynı mezara konulmaktadır. Merasime katılanlar kulak memelerini kesmekte, saçlarını çepçevre kazımakta, kollarını çizmekte ve burunlarını yırtmaktadır (bk. Durmuş, 2002: 21). Kırgız Kazaklarında yüzün tırnaklarla çizilmesi ve saçların yolunması geleneği bugün hâlâ sürmektedir (bk. Roux, 1999: 245). Orhon yazıtlarında Kültegin ve Bilge Kağan'a yapılan matem törenlerinden, Göktürklerin yas tutarken saçlarını, kulaklarını kestikleri, feryat ederek ağladıkları anlaşılmaktadır (bk. Ünal, 2008: 111). Ayrıca, İslam geleneklerinden önce Kazaklar, ölü çadırının eşiğine, ala ipe bağlı 9 tane at getirerek dini tören yaparlar, ölen kişinin günahlarının bunlara geçeceğine inanırlardı. Daha sonra bu atları kabir başına götürerek kurban ederlerdi (bk. Ünal, 2008: 108).

¹⁴ Töleubaev, 2005a: 12.

Çantı tekniğiyle yapılmış mezar odası

Şilikti Baygetöbe Kurganından Çıkan Arkeolojik Buluntular

Şilikti altın süslemeleri İskit-Sakaların maharetidir. Yapım tekniği bakımından “hayvan üslubu” sanatının önde gelen örneklerine dahil olmaktadır. Şilikti kurganlarının altın buluntuları; çeşitli tekniklerle elde dökülüp, eğelenip, lehimlenip, özenle parlatılıp, firuze taşıyla süslenmiştir.¹⁵

Yuvarlak düğme üzerine lazurit taşından yıldız motifi¹⁶ yerleştirilmiştir. Yıldız motifinin kanat araları ve ortası kemikle doldurulmuştur. Yıldızın kenarları ve düğmenin etrafına altın kakılmıştır. Düğmenin arka kısmında düğme deliği mevcuttur. A. Töleubaev’in incelemesine göre İskit-Saka kurganlarının sadece birkaçında yıldız motifi görülmektedir. Bunların biri Olviya’da bulunan küpenin ortasındaki, ikincisi Simferopol yakınındaki, üçüncüsü ise Taştık dönemine ait Uybat mezarında bulunan yıldız motifidir. Ne var ki bu yıldızlar ister yapım malzemesinin değerliliği, ister süslemenin estetiği yönünden olsun, Şilikti’de ele geçen yıldız motifinin yerini tutmamaktadır.¹⁷

¹⁵ Töleubaev, 2005: 507.

¹⁶ Yıldız motifi, Türk halklarında üretkenliği temsil eder.

¹⁷ Töleubaev, 2004: 161.

Yıldız motifi

Buluntular arasındaki, boynuzlarında yedişer kabartı bulunan birbirlerine dönük simetrik iki dağ keçisinin başı ile bunların birleştiği orta noktada kanatları açık uçar vaziyette kartal motifi (simurg motifi?)¹⁸ dikkat çekicidir. Tüm bu motiflerin birleşimindeki genel kompozisyon ise bir parsı çağrıştırmaktadır. Bu düğmeler dökme altından yapılmıştır. Birbirine dönük yerleştirilen dağ keçisinin iki başı ile ortasına işlenmiş kartal tasviri, yassı ve kabarıktır. Uzunluğu 2.48 cm, eni 1.56 cm, yüksekliği 0.2 cm'dir. Keçinin boynuzu geriye kıvrılmış, boynuna kadar uzamaktadır. Boynuzunun üst kısmı kabartılmış, aşağı kısmına dolgun şekil verilmiştir. Göz yuvası yuvarlak hatlı olup kulak, burun ve ağız damla şeklinde 8 mavimsi yassı akik taşıyla süslenmiştir. Kanadı açık kartal betimi keçilere 90 derece açıyla orta kısmına yerleştirilmiştir. Kartalın başı kavisli, gagaları, gözleri derin oyuklarla betimlenerek, kanatları ise iki çizgiyle çizilmiştir. Kartalın kanadı ve kuyruğu keçinin çene altına deşmektedir. Keçinin boynu kartalın kanadını da şekillendirmektedir. Arka yüzüne yassı dilimli üç adet ovalimsi çengel lehimlenmiştir. Bu, kompozisyon bakımından çok önemli bir süslemedir. Bu süsleme üç şekil ve üç anlam içermektedir. Süslemeye uzaktan bakıldığında kedi benzeri yırtıcı hayvanın

¹⁸ Bozkurt destanında, sefere çıkan bahadırın miğferinin altında kanadını açmış duran simurg-heykelinin ışık yansımalarıyla görüldüğü anlatılır. Demek ki, İskit-Sakalar ve Hunların inançlarına göre, kutsal simurg kuşu insanı sağlığında da, öldükten sonra da kötülüklerden koruyan ve onlara güç verendir. Bahadır kanlı cephelerde öldükten sonra ise, onun ruhunu sonsuzluk diyarına Göktanrısına, yani Güneş'e ulaştıracaktır. (Kelimbetov, 2010: 37).

(pars) yüzü canlanmaktadır. Süslemeye yakından dikkatlice bakıldığında, birbirine burnunu değdiren, yüzüyle boynuzu açıkça görülen iki dağ keçisi görüntüsünden oluştuğunu gözlemek mümkündür. Dökme altınla yapılan bu süs eşyasına yandan bakarsanız, süzülerek uçan büyük bir kartalı çağrıştırmaktadır.¹⁹

Çok kompozisyonlu süsleme

Arma şeklinde düzenlenen simetrik iki geyik başı biçimli düğme, altından döküm tekniğiyle yapılmıştır. Budaklı boynuzları dik yönlendirilmiş olup, üstteki budakları birbiriyle çakışmaktadır. Göz yuvaları, kulakları, burunları ve ağızları çeşitli taşlarla bezemek için oyularak yapılmıştır. İki geyiğin boynu ile boynuzunun arasında yaprak tarzında oyuk mevcuttur. Süslemenin aslını iki geyiğin boynu, başı ve boynuzları oluşturmaktadır. İki geyik, boyunları vasıtasıyla birbiriyle uyum içindedir. Ancak başları ters yönler bakmaktadır. Yine kendi aralarında uyumluluk gösterip birleşen boynuzları bir kompozisyon oluşturmaktadır. Geyiklerin görünümü meyveli bir ağacın dallarını andırmaktadır. Geyiklerin ağız, burnu, kulağı mavi akik taşıyla bezenmiştir. Armanın arka yüzünde yassı dilimli üç oval çengel lehimlenmiştir. Uzunluğu 2.61 cm, eni 2.43 cm, yüksekliği 0.25 cm'dir.²⁰ Yedisu'da ele geçen

¹⁹ Omarov, 2008: 62.

²⁰ Töleubaev, 2009: 3.

Calaulı hazinesindeki altından döküm tekniğiyle yapılmış iki geyiğin boynuz savaşına giriştiği betimleme²¹ söz konusu motife benzemektedir.

Arma şeklinde yapılan süsleme

Altından döküm tekniğiyle yapılan, dağ koçu şeklindeki düğmeden sadece bir tane mevcuttur. Boynunu öne uzatıp, toynağının ucuyla duran dağ koçu biçimindedir. Sağa dönük, kabarık bir şekilde betimlenmiştir. Cüssesinin ön ve arka kabarık noktası oymalı, kuyruğu kısadır. Kulak, göz, burun ve toynağının içi damla biçimli, ağzı ovalimsi sekiz mavi ve mavimsi-yeşil renkli taşla bezenmiştir. Arka yüzüne iki yassı çengel lehimlenmiştir. Koçun gözü, kulağı, burnu, ağzı ve toynağına mavimsi akik taşı yerleştirilmiştir. Uzunluğu 4.1 cm, eni 3.97 cm, yüksekliği 0.55 cm'dir.²²

²¹ Calaulı hazinesi, 1988 yılında Almatı Eyaleti Rayımbek ilçesine bağlı Calaulı köyünde okuldan dönen çocukların tesadüfen bulduğu paha biçilmez altın eserlerdir. Calaulı köyü sakinleri Tastan Dükadilov ve Töken Sarkev'in verdiği bilgilere göre altın sandık ve 25 gr ağırlığında, 750 mg cevher ve değerli taşlarla süslü taç paha biçilmez eserlerden sadece birkaçıydı. Toplamda 1,600 kg altın süslemelerin nerde olduğu hâlâ bilinmemektedir (bk. Şarafat, 2008: 14).

²² Omarov, 2008: 61.

Dağ koçu şeklindeki süsleme

Uzunluğu 2.89, eni 1.59 cm, yüksekliği 0.21 cm, altından döküm tekniğiyle yapılmış düğme şeklindeki kartal figürü,²³ kanadını açıp-sıvayan, başını içine çekmiş kartalı andırmaktadır. Gagasının üzeri kabarık, göz yuvası ve pençeleri oyuk, ağzı yaprak formundadır. Mavi ve yeşil renkli taşlarla bezenmiştir. Kanadını sıvayan kartal tasviri vücudu, göğsü, kanadı ve kuyruğunun silueti farklı bir biçimde betimlenmiştir. Kartalın pençesi yüzük şeklinde içe doğru eğilmiştir. Ayağıyla sıvayan kanadının arasında kuyruğu üçgen olarak yerleştirilmiştir. Başı sağa çevrilip, gövdesi silüetinin içine doğru kaynaşmaktadır. Kabartmalı eğri gagası barizce betimlenmiştir. Yırtıcı kuşun vücudunun aşağı kısmı, ayağı, kuyruğu, pençeleri de stilize edilerek sunulmuştur. Dikkatli bakan biri, kuşun ayağını ısiran yılanın başını, vücudunu görmektedir. Yılanın kıvrılan vücudu bir taraftan kuşun karaciğer bölümünü de oluşturmaktadır. Diğer tarafına yassı dilimli iki çengel lehimlenmiştir.²⁴

²³ B. Ögel, "Türklerde Kartal ve Kartal Arması" adlı makalesinde kartalın Türkler tarafından Devlet Arması olarak kullanıldığını belirtmektedir. Atilla devletinin ve Orta Avrupa'da kurulan Macar krallığının bile devlet arması kartaldı. Oğuz Türklerinin arma ve sembolleri de kartaldı. En önemlisi Türklerde kartal, hükümdarlığın bir simgesi idi (Ögel, 1972: 208).

²⁴ Omarov, 2008: 63.

Kartal figürü

Sibirya parsı²⁵ figürlü, altından döküm tekniğiyle yapılmış düğmelerin uzunlukları 1.32 – 1.46 cm, eni 1 cm, yüksekliği 0.31 - 0.26 cm arasındadır. Sol tarafa dönük olarak betimlenen pars, kabartılmış başını aşağıya salıp ağzı derin çizgilerle tasvir edilmiştir. Çeşitli taşları yerleştirmek için yuvarlak olan göz yuvası, damla şeklindeki kulağı çukur olarak yapılmıştır.

²⁵ Eski Türk döneminde börü denilince Kök Türkler anlaşılırken, “pars” denildiğinde de Yenisey Kırgızları anlaşılmaktaydı. Yenisey Nehri’nin iki yakasında yurt edinen “pars” Kırgız Türklerinin en önemli kült hayvanıydı. Pars adı Türklerde çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin: Mısır topraklarında Orta Çağ’da kurulan Memluk Türkleri devletinin önderlerinden biri olarak kabul edilen Sultan Baybars olduğu bilinmektedir. Bir diğer örnek ise Kazak Türklerinin tarihinde yer almış önemli şahsiyetlerden biri olan ve günümüzde türbesi Ahmet Yesevi Mozelesi kompleksi içinde bulunan Jolbarıs Han adının da anlaşılabilceği üzere pars kültüne yönelik saygınlığı yansıttığı söylenebilir. Ayrıca bu hayvanla ilgili saygın yaklaşımın yanı sıra kimi Türk toplumlarında devlet sembolü olarak kabul edilmektedir. Örneğin: Hakas Cumhuriyeti devlet armasında pars mevcuttur. Tataristan’ın resmî devlet armasında da pars sembolü vardır. Pars aynı zamanda Kazak Türklerinin de millî sembolüdür (Davletov, 2007: 30).

Ayak tabanı tırnakları ile birlikte aşağıya doğru bükülmüş, kuyruğu kısadır, diğer yüzüne iki yassı dilimli çengel lehimlenmiştir.²⁶

Sibirya parsı şeklindeki süsleme

Sonuç

Şilikti Baygetöbe kurganı toprak, toprak-taş karışımıyla büyük bir tepe şeklinde yapılmıştır. Kurganın üzeri bölgeye özgü çimle kaplanmıştır. Şilikti Baygetöbe kurganının mezar odası ana zemin üzerine kalaslarla çantı tekniğiyle kulübe şeklinde inşa edilmiştir. Ölüünün bulunduğu odaya ulaşmak için doğu tarafına dromos inşa edilmiştir.²⁷ Şilikti Baygetöbe kurganında ele geçen altın eserlerin İskit-Saka dünyasının diğer birçok altın eserlerinden farkı, döküm tekniğinde yapılmasıdır. Üstelik bu hazineler lazurit kakmalıdır. Bilim adamları bu hazineleri dünya kültürünün en iyi örnekleriyle aynı sırada değerlendirmişlerdir. Tüm bu hazineler, Kazakistan topraklarında asırlar önce yaşamış olan Türklerin kültürleri, sanatları ve dinleri konusunda zengin birer malzeme niteliğindedir.²⁸

²⁶Omarov, 2008: 64.

²⁷Samışev, vd. 2004a: 140.

²⁸Urkova, 2007: 21.

Kaynaklar

- AKİSHEV, K. A. (1978). *Issyk Mound (The Art of Saka in Kazakhstan)*. Moskow: Iskusstvo Yayınları.
- BAYKUZU, T. D. (2006). Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları (VII-VIII yüzyıl). *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI, 1, 1-18.
- BEYSENOV, A. Z. (2011). *Sarıarka - Dalalıq Örkeniyettiñ Altın Besigi*. Almatı: Technology of Imaging Yayıncılık.
- DURMUŞ, İ. (2002). İskit Kültürü. *Türkler IV. Cilt*, Eds. S. Koca vd. Ankara: 15-25.
- DAVLETOV, T. B. (2007). Türk Kültüründe Pars. *Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi*, 23, 30-33.
- GORBUNOV, A. P.; SAMASEV, Z. S. ve SEVERSKIY, E. V. (2000). *Berel (Veçnaya Merzlota - Khranitelnitsa Drevnostey)*. Almatı: Ekson Mobil Yayıncılık.
- İSİN, A. (2004). *Şıñgıstauv, Berel, Şilikti, Abralı (1999-2003 zhılgı arkheologiyalıq zertteuler)*. Semey.
- KARA, A. (2007). *Eski Devirlerden Günümüze, Kazakistan ve Kazaklar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- KELİMBETOV, N. (2010). *Türk Halkların Ortak Edebi Eserleri*. (çev. Abdulvahab Kara). İstanbul: Alatav Yayınevi.
- OMAROV, G. K. (2008). Şilikti Dalasındağı Altın Qorğan. “Alaş” *Tarikh-Etnologiyalıq Ğilmi Zhurnal*, №5 (20), Almatı: 58-68.
- OMAROV, G. K. ve Zhumataev, R. S. (2008) Altay Men Tarbagatay Köşpeliler Madeniyetlerindeki Keybir Ortaqtastıqtar men Ereşselikter, *QazUU Khabarşısı Tarikh Seriyası*, №4 (51), Almatı: 142-145
- OMAROV, G. K. (2009). Şilikti zhane Sağanoba Qorğandarınıñ Zerttelunen (Çernikovtıñ Zhariyanbağan 1959 zhılgı Arkhiv Materiyaldarı Negizinde). *Qazaqstandağı Etnostardıñ Dastürli Madeniyetine Qatıstı Muzey Zhinaqtarı, Zertteu Maseleleri men Saqtau Perspektivaları, attı seminar materiyaldarı 28 - 29 Kasım 2008*, Almatı: 82-84.
- ÖGEL, B. (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- ÖGEL, B. (1972). Türklerde Kartal ve Kartal Arması. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 118, 208-226.
- ROUX, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm* (çev. A. Kazancıgil). İstanbul: Kabcı Yayınevi.
- SAMASEV, Z. A.; TÖLEUBAEV, A. ve DJUMABEKOVA, G. (2004a). *Treasures Of The Steppe Chieftains (Issyk, Berel, Chilikty, Araltobe)*. Almatı: Berel Yayıncılık.

- SAMAŞEV, Z. ve MYLNİKOV, V. (2004). *Woodworking of Ancient Cattle-Breeders of Kazakh Altai*. Ekson Mobil Yayıncılık.
- SAMAŞEV, Z.; ERMOLAEVA, A. ve KUŞ, G. (2007). *The Ancient Treasures of The Kazakh Altai*. Almatı: Öner Yayıncılık
- ŞARAFAT, Zh. (2008). Calaulıdan Tabılğan Altın Tac ben Gauhar Qayda?. *Qazaqstan Zaman Gazetesi*, 13 Kasım: 14.
- TÖLEUBAEV, A. (2012). 3 Results of Multidisciplinary Studies And Reconstructions of Materials From The Baigetobe Kurgan At Shilikty. *Nomads And Networks (The Ancient Art and Culture of Kazakhstan)*. Eds. Stark, S., Rubinson, K. S., Samashev, Z. S., Chi, J. Y., New York: 51-61.
- TÖLEUBAEV, A. (2007). Arkhitektura Nazemnoy Konstruksii Kurgana №1 Gruppi Şilikti-3. *Ezhelgi Taraz Eskertkişteri, Materiyali Mezhdunarodnoy Nauçno-Praktičeskoj Konferentsii*, Taraz: 108-113.
- TÖLEUBAEV, A. (2004). Kharakteristika Zolotikh İzdelii iz 2-Çiliktinskogo Mogilnika. *İstoriçeskaya rol Aleksandra Guboldta i Ego Ekspeditsii v Razvitii Mirovoy, Regionalnoy i Nasionalnoy Nauki*, Almatı: 161 - 164.
- TÖLEUBAEV, A. (2005a). Nadmogilnoe Soorucenie Saksского “zolotogo” Kurgana iz Arkheologičeskogo Kompleksa Çilikti. *Materiali Mezhdunarodnoy Nauçno-Praktičeskoj Konferentsii “Kazakhstan i Vneşnii Mir; İstoriya i Sovremennost*, Almatı: 1-25.
- TÖLEUBAEV, A. (2005). Şiliktinskoe Zoloto Rannesakskogo Vremeni. *Kulturnoe Nasledie Kazakhstana*, Almatı: 507-512.
- TÖLEUBAEV, A. (2009). Altın Adam - Şilikti Patşasınıñ Bükil Saltanatı Qalpına Keltirildi. *Ayqın Gazetesi*, 159 (1340) 28 Ağustos: 3.
- URKOVA, L. (2007). Kazakistan’da Bulunan Üç Altın Adam. *Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi*, 23, Ankara: 18-21.
- ÜNAL, F. (2008). Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği. *Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilig Dergisi*, 45, Ankara: 104-128.
- ZEYNEŞ, İ. (2002). *Kazak Türkleri*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları